

Dit boekje is een
uitgave van de Stichting
Etersheimerbraak.

Zie voor meer informatie
www.etersheimerbraak.nl.

ETERSHEIMBRAAK

De schatten van **Etersheim**

De
geschiedenis
van het
verdronken
dorp

Ontdek Etersheim

...en zijn boeiende historie.

De Etersheimerbraak is een veelzijdig gebied.
In dit boekje kom je daar van alles over te weten.

We nemen je mee op een ontdekkingsreis, van het verre
verleden tot aan de dag van vandaag.

Je leest over onderzoek naar een verdronken dorp.

Een windmolen.

Polderklei op de dijk.

Een schooltje van meer dan 100 jaar.

Graven in oude dijken en nog meer interessante zaken.

Welkom in Etersheim!

Inhoudsopgave

Het schooltje van
[redacted] - P31

Een kijkje in
de dijk - P35

De sarcofaag van
Etersheim - P13

Wie zorgt er voor
de dijk? - P9

Archeologisch minimuseum
De Waterwolf - P37

Het verdrinken dorp
Etersheim - P5

De gerestaureerde
Brekerijmolen - P23

De goudschat
van Etersheim - P29

Het diepste punt van
Noord-Holland - P11

Op pad met Expeditie
Etersheim - P41

Knikken en
wielen - P27

Het verdronken dorp Etersheim

Lang geleden lag Etersheim meer naar het oosten, waar nu het Markermeer is, zo'n 100 meter buiten de dijk. Sinds het ontstaan van het dorp, ergens rond de 10e eeuw, heeft het zich meerdere malen landinwaarts verplaatst. Dat moest wel omdat de zee, het Almere dat later Zuiderzee werd en nu IJsselmeer heet, groter werd.

Etersheim had een eenvoudige dijk. De golven werden vooral opgevangen door een stuk veenland ervoor. Maar die strook land kwam steeds lager te liggen. Door het graven van afwateringsgeulen en het steken van turf voor brandstof begon de veengrond in te klinken en te verzakken. Daardoor kregen de golven vrij spel en konden ze tot aan de voet van de dijk komen. Het gevolg was dat de dijk af en toe doorbrak en het zeewater het land op stroomde.

Rond 1200 werd het Almere zo groot en sterk, dat het een open verbinding met de Noordzee kreeg. Er ontstond een woeste binnenzee met eb en vloed. Dat maakte de situatie van Etersheim nog moeilijker.

Een grote overstroming kort na 1400 dwong de bewoners uiteindelijk om landinwaarts een nieuwe dijk aan te leggen en daarbinnen een nieuw dorp bouwen.

Het is niet helemaal zeker wanneer het oude Etersheim voorgoed verlaten werd en in de golven verdween. De grote dijkdoorbraken van de 15e en 16e eeuw zullen ongetwijfeld een rol gespeeld hebben.

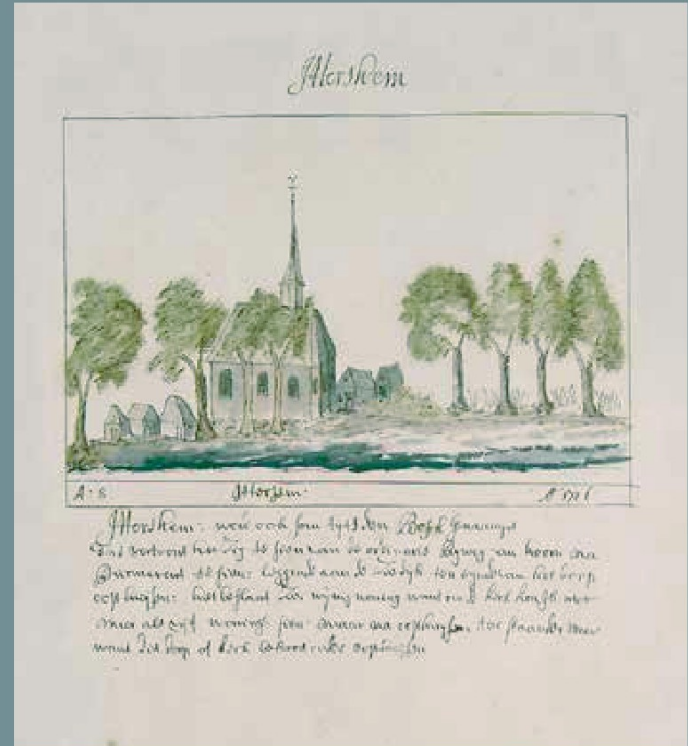
Op de kaart van [redacted] uit 1575 is te zien dat de kerk buitendijks ligt. Hij bleef in ieder geval staan tot in de 17e eeuw. In 1639 verrees binnendijks een nieuwe kerk.

Het Flevomeer, begin jaartelling

Het Almere, 1000 jaar n. Chr.

Etersheim in 1726.

Wie zorgt er voor de dijk?

De dijk bij Etersheim was plaatselijk bekend als de Keukendijk. Die naam kan hij gekregen hebben vanwege de armoedige huisjes met woonkeukens die er stonden. Het is niet bekend hoe oud de dijk is, maar hij wordt al vermeld in een geschrift van 1396. In dat jaar werd vastgelegd welk dorp welk deel van de zeedijk moest onderhouden.

Ondanks deze zogeheten 'verstoeling' bleef er onenigheid bestaan tussen de dorpen en de polderbesturen. Uiteindelijk maakte graaf Philips de Goede in 1434 een einde aan het geharrewar door een 'grafelijkheidspaal' op de dijk te plaatsen, die de grens aangaf tussen de Zeevangse Keukendijk en de Etersheimer Keukendijk.

Er zijn in de omgeving nog een paar van zulke scheidingsspalen te vinden. Bij Etersheim staat er een uit 1711, toen er een nieuwe dijkverdeling kwam.

Het diepste punt van Noord-Holland

Januari 1916 woedde er een zware storm. Veel dijken braken door, met als gevolg overstromingen aan de hele Zuiderzeekust. Noord-Holland werd het hardst getroffen. De ramp was aanleiding om haast te maken met de plannen voor het afsluiten van de Zuiderzee. Dat gebeurde uiteindelijk in 1932, met de voltooiing van de Afsluitdijk.

Ook de zeedijk bij Etersheim kreeg het zwaar te verduren, maar hij hield stand. Het was wel duidelijk dat de dijk versterkt moest worden, een volgende keer zou het misschien niet zo goed aflopen.

Klei om de dijk te versterken was gelukkig volop beschikbaar. Meteen achter de dijk, in de Etersheimer Braakpolder, lag een kleilaag aan de oppervlakte.

Om de klei uit de polder en op de dijk te krijgen, bouwde de Amsterdamse Werkspoor fabriek een speciale machine. Deze 'Excavator' groef de polder uit en transporteerde de klei naar een smalspoortreintje. Dat vervoerde de klei naar de dijk.

De klei werd tot op grote diepte weggegraven. Zo ontstond het diepste punt van Noord-Holland, 6,60 meter onder de zeespiegel.

De sarcofaag van Etersheim

Zo'n 100 meter voor de kust bij Etersheim, bij de knik in de dijk, lag ooit een dorp. Dat is te zien op oude kaarten. Soms werd het ook bevestigd door vondsten, zoals een scherf aardewerk. Maar de belangstelling voor dit verdwenen dorp werd pas echt gewekt toen een sportduiker in 2009 op zo'n twee meter diepte een stenen rechthoekige rand uit de bodem zag steken. Hij meldde het bij de provinciaal archeoloog die vervolgens verschillende onderzoeken liet uitvoeren. Het bleek te gaan om een stenen grafkist.

Op dat moment waren er twee keuzes: de kist op z'n plaats laten liggen en op een later tijdstip onderzoeken of hem meteen van de bodem lichten.

Het werd het laatste, om te voorkomen dat de sarcofaag (kist en eventuele inhoud) aangetast zou kunnen worden door duikers die op die plek graag rondkijken. Bovendien was de kans groot dat de kist door bodemerosie steeds verder vrij zou komen te liggen, waardoor behoud ter plekke niet zeker was.

Een unieke vondst

Op 13 augustus 2009 voer een werkschip uit naar de vindplaats. Aan boord was een zuigpomp die onderwaterarcheologen gebruikten om zand en klei van de voormalige Zuiderzeebodem om en in de kist op te graven.

Al snel tijdens de opgraving bleek dat de sarcofaag schuin op de bodem lag, onder een hoek van 45 graden. Dat duidde er op dat hij vanaf een hoger punt in een geul was afgeleden.

Er werd ook een stenen deksel gevonden. Die lag schuin op het onderste deel van de sarcofaag en stak diep de bodem in. De deksel was in twee delen gebroken. Uit later onderzoek bleek dat dat al lang geleden gebeurd was.

Op de eerste dag van de opgraving zijn de dekseldelen naar boven gebracht. De volgende dag is de sarcofaag verder uitgegraven. Voor die met hijsbanden naar boven werd gehaald, is de inhoud onderzocht en gezeefd. Omdat er mogelijk nog DNA-onderzoek zou volgen, zijn alle vondsten aan dek met handschoenen opgepakt. Eventuele DNA-vervuiling werd zo voorkomen.

Er zijn in Noord-Holland tal van sarcofagen en nog meer deksels gevonden. Een aantal daarvan zijn hergebruikt als bouw materiaal en zelfs als voederbak. Maar deze kist had een deksel en was vrijwel intact, er waren alleen beschadigingen aan een hoek. De ontbrekende fragmenten zijn later nog opgediept.

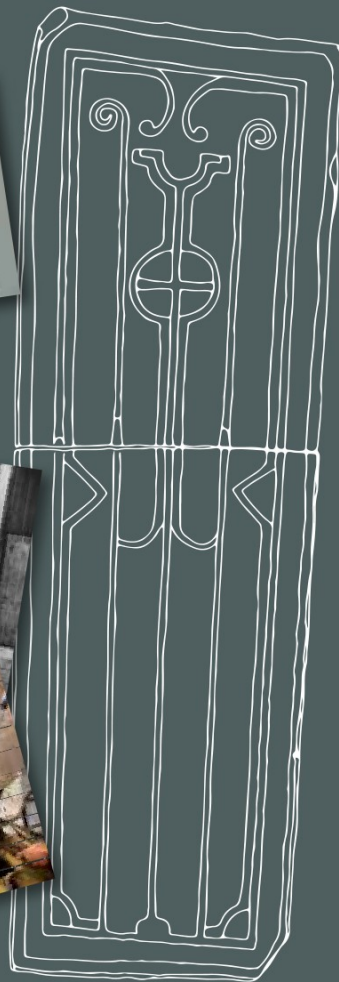
Bovendien is de kist 'in context' aangetroffen, onder water, op de plek zelf waar de mensen gewoond hebben. Dat maakt deze vondst beslist uniek. In de sarcofaag bevond zich een menselijke onderkaak. Op basis van DNA-onderzoek is vastgesteld dat het de kaak van een man was.

Uit één blok

Sarcofaag en deksel zijn gemaakt van bontzandsteen dat afkomstig is uit het Eifelgebied of het Maingebied in Duitsland. Het materiaal is via de Moezel of de Main en de Rijn naar Nederland vervoerd.

De kist is uit één blok zandsteen gehouwen. De afmetingen zijn 46 cm hoog, 231 cm lang en 77 cm (hoofdeind) en 72 cm (voeteneind) breed. De wanden zijn 8 tot 9 cm dik en de bodem is 15 tot 17 cm dik. Het gewicht is dan ook fors, zo'n 1000 kilo. Aan de binnenzijde is de sarcofaag versierd met frijnwerk, een regelmatig ribbelpatroon van beitelslagen. Aan beide lange zijden is een kruis uitgespaard. Veel meer decoratie is te vinden op de deksel.

In het midden daarvan is een symbool afgebeeld dat begint als smalle staf en halverwege overgaat in een op een voet geplaatste processiestaf met een kruisrad. De kromstaf kan verwijzen naar een herder, passend bij de Friese samenleving waarin de veeteelt een belangrijke rol speelt. Het kan ook een Bijbelse verwijzing zijn naar de goede herder in psalm 23, waarin de zin 'Uw staf en Uw stok beschermen mij' voorkomt.

Een familiegraf?

Vanwege de vorm en de vroegchristelijke decoratie wordt aangenomen dat de sarcofaag stamt uit de tweede helft van de 12e eeuw (1150-1200). Koolstofdatering van een kies uit de gevonden kaak geeft aan dat de persoon die in de kist lag, afkomstig is uit de 13e eeuw (1215-1285). De kist is dus ouder dan de begravene. Dat zou er op kunnen wijzen dat het gaat om een familiegraf dat voor meerdere personen en door opeenvolgende generaties gebruikt is. Er zijn nog meer aanwijzingen die dat onderbouwen.

- Het is een grote kist, erg ruim voor één persoon.
- De bovenrand van de kist vertoont sporen van slijtage. Dat kan betekenen dat hij meerdere malen geopend is, mogelijk om iemand bij te leggen.
- Op de bodem van de kist bevindt zich een goot met een gat voor de afvoer van lijkenvocht. Dat is niet nodig als de kist voor eenmalig gebruik is.
- Er staat geen persoonsverwijzing of persoonlijk kenmerk op de deksel, hij lijkt daarom niet voor één specifiek iemand gemaakt te zijn.

Een stenen sarcofaag was een bijzondere luxe, de meeste mensen moesten het met een houten kist doen. Alleen de lokale elite had het geld om er een aan te schaffen. De zandsteen werd van ver aangevoerd en daarna moest er nog een kist van vervaardigd worden. Etersheim zal een welvarend dorp geweest zijn of had in ieder geval rijke inwoners.

Tufsteen van kist en kerk

Na de berging van de sarcofaag is de waterbodem op die locatie verder onderzocht. Er lag natuursteen en baksteen uit de 14e tot 16e eeuw. Dieper zijn voornamelijk kloostermoppen (een groot formaat baksteen) en bewerkte tufsteen uit de 12e tot 14e eeuw aangetroffen.

Het is niet logisch dat een oude vondst, de sarcofaag, bovenop nieuwere voorwerpen ligt. De kist moet weggezaakt of weggegleeden zijn en is zo beland op materiaal dat daar door de stroming neergelegd is. Dat is vermoedelijk gebeurd ruim nadat het buitendijkse Etersheim werd verlaten.

Tufsteen is een vulkanisch gesteente dat in de middeleeuwen vaak als bouwsteen gebruikt werd. Het tufsteen uit de opgravingsput is waarschijnlijk afkomstig van een steenkist: een graf dat werd opgebouwd uit tufstenen en kloostermoppen. Er is ook tufsteen gevonden dat door erosie meer afgerond was. Dat zou afkomstig kunnen zijn van het kerkje van Etersheim.

Verspoelde resten

Het oude dorp Etersheim was gebouwd op hoogveen. Door de eeuwen heen is deze laag verweerd en weggespoeld. Op het overgebleven laagveen zijn materialen uit de nederzetting zoals aardewerk, skeletresten en steen terecht gekomen.

Zware vondsten (sarcofaag, deksel, tufsteen) zijn waarschijnlijk niet verplaatst, maar liggen nog op of bij hun oorspronkelijke locatie. Dat kan er op wijzen dat kerk en kerkhof zich in de buurt van de vindplaats van de sarcofaag bevonden. Tijdens duikonderzoek in de zomer van 2020 zijn daar ook aanwijzingen voor gevonden. Naast de geul waar de sarcofaag in lag, bevond zich een plateau compact veen met daarop afbraakresten van de kerk van Etersheim.

Lichtere voorwerpen zijn door de stroming meegenomen en in geulen terechtgekomen. De verspreiding van de diverse steensoorten en bakstenen is dan ook het gevolg van verspoeling. Dat is ook te zien aan de verweerde, afgeronde zijkanten.

Bewaren en bewonderen

Na de opgraving zijn sarcofaag en deksel grondig schoongemaakt en tijdelijk tentoongesteld in de Grote Kerk van Oosthuizen. Het wachten was op de bouw van het Huis van Hilde, het Provinciaal depot voor archeologie van Noord-Holland in Castricum.

Toen dat begin 2015 werd geopend, is de kist daar naartoe gebracht.

Al snel na de berging is de sarcofaag ontzout, om te voorkomen dat het zout in de steen gaat kristalliseren en uitzetten. De steen zou daardoor kunnen scheuren.

De sarcofaag wordt nu bewaard in een ruimte met een constante temperatuur en luchtvochtigheid. Zo is de kans op verval van de vondst minimaal en kan hij nog lang bewonderd worden.

Vlak bij de vindplaats van de sarcofaag werd een deel van een andere sarcofaagdeksel gevonden. Dit fragment is te zien in archeologisch minimuseum De Waterwolf.

De gerestaureerde Brekermolen

De Etersheimerbraak dankt zijn naam aan een van de dijkdoorbraken die hier door de eeuwen zijn geweest. Toen het land in 1632 weer eens was ondergelopen, liet de heer van Oosthuizen een stevige dijk aanleggen en het water wegpompen. Zo kon hij ook gebruik maken van de vette klei die er lag; dat was goede landbouwgrond.

Voor de drooglegging werden windmolens gebruikt. De Etersheimer Braakmolen had honderden jaren later dezelfde functie: hij hield het water in de polder op peil. Het is niet bekend wanneer de molen gebouwd is. Wel dat hij in 1882 en 1886 door de bliksem werd getroffen en ook twee keer herbouwd is.

In 1920 nam een elektrisch gemaal het werk over en verdwenen de wieken. Maar die kwamen in 2002 weer terug bij de restauratie van de molen op initiatief van de Molenstichting Zeevang.

Naast de Brekermolen ligt het bezoekerscentrum De Breek waar het hele jaar door van alles te doen is op het gebied van cultuur en educatie. Er is ook een gezellig terras.

Bij het onweder, dat gisteravond
boven de gemeente Oosthuizen (N.-H.) woedde,
sloeg de bliksem in den watermolen van de Eters-
heimerbraak, waardoor deze tot den grond af-
brandde.
Ook de watermolen in de Beetskoog, gemeente
Beets, werd getroffen, waardoor een begin van
brand ontstond, hetwelk echter spoedig werd ge-
bluscht.

Knikken en wielen

Het is mooi fietsen en wandelen langs de Markermeerdijken. Na elke bocht is er weer een ander verrassend uitzicht. Al die bochten hebben we te danken aan de zee.

Waar mogelijk wordt een dijk in een rechte lijn aangelegd, van het ene naar het andere punt. Op die manier heb je immers het minste materiaal nodig. Alle knikken die je nu in de dijk ziet, zijn littekens: daar is de dijk ooit doorgebroken.

Waar de zee door de dijk slaat, schuurt het water diepe gaten uit. Op de plek van zo'n kolkgat was het vaak lastig om de dijk weer te dichten. Daarom werd er een nieuw stuk dijk om het kolkgat heen aangelegd. We noemen dat het 'inlagen' van de dijk.

Andere nog goed zichtbare sporen van dijkdoorbraken zijn de binnendijkse meertjes – wielen, walen of braken geheten – die na een overstroming ontstonden. De Etersheimer Braakpolder was ook ooit zo'n binnenmeer.

De goudschat van Etersheim

In de tijd dat de Spanjaarden over Nederland heersten (1556-1648) werd er flink belasting geheven. Landvoogd Alva voerde in 1596 de zogeheten 'tiende penning' in. Van alles wat er in de handel verkocht werd, moest een tiende deel van de prijs afgedragen worden. Wie niet betaalde, kon op straf rekenen.

Etersheim was in die periode in goeden doen. Maar lang niet iedereen wilde een bijdrage aan de Spaanse oorlogskas leveren. Zo ook Dirk Smit. De Spanjaarden wisten dat hij rijk was, maar hij gaf ze geen cent. Naar verluidt werd hij daarom met zijn gezin gedood en werd zijn boerderij platgebrand.

Het verhaal gaat ook dat Dirk Smit de nacht daarvoor de Zuiderzee is opgevaren en bij de oude kerk van Etersheim zijn geld overboord heeft gegooid. De Spanjaarden hebben het in ieder geval niet gevonden.

Het is waarschijnlijk niet waar. Maar stilletjes hoopt elke archeoloog die in Etersheim onderzoek doet er toch een spoor van terug te vinden.

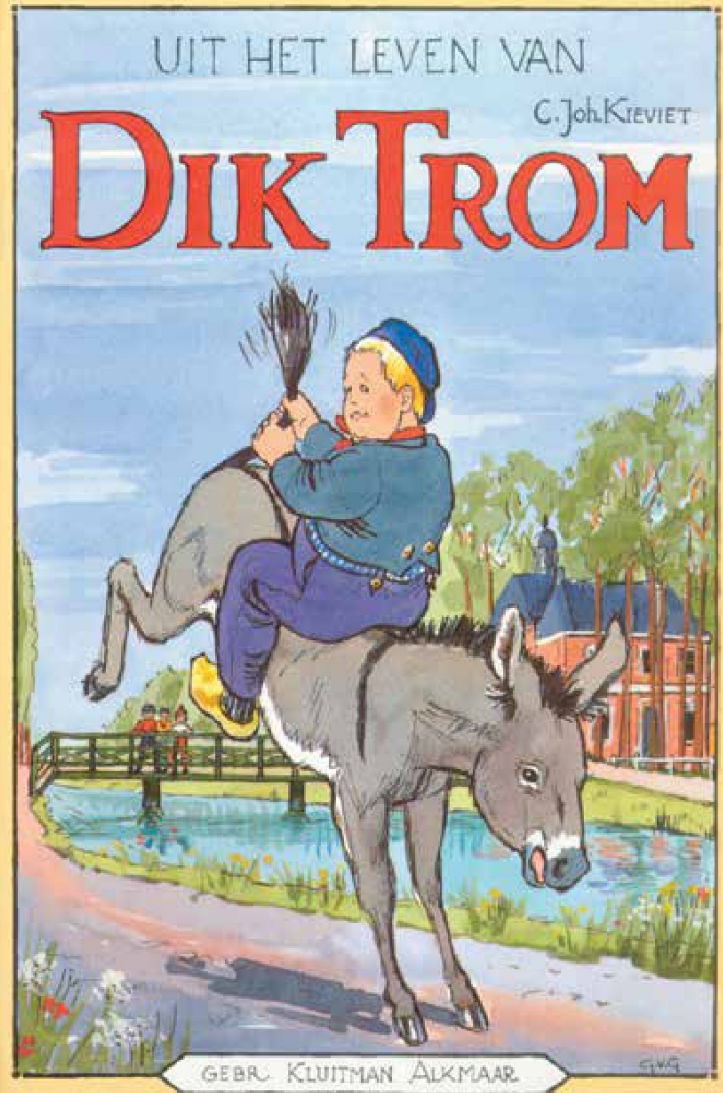
Het schooltje van Dik Trom

Van 1883 tot 1902 gaf C. Joh. Kieviet les aan het eenklassige schooltje van Etersheim. Hij woonde in de naastgelegen onderwijzerswoning. Daar schreef hij in 1891 zijn eerste boek over Dik Trom, een jongen vol streken maar met een hart van goud.

Het schijnt dat het kattenkwaad dat zijn leerlingen uithaalden hem veel inspiratie voor de avonturen van Dik Trom leverde. Hij liet de verhalen in de klas voorlezen, zo kon hij zien of ze in de smaak vielen. In totaal schreef Kieviet zes Dik Tromboeken en nog veel meer andere jeugdboeken.

Het oude klaslokaal van Etersheim is volledig gerestaureerd en een museum geworden. Je kunt er zelf in de schoolbanken zitten en met een kroontjespen schrijven.

In het schooltje vinden ook tal van activiteiten plaats, waaronder een 'Kieviet lezing voor volwassenen', met de mooiste fragmenten uit zijn bekende en minder bekende boeken.

Een kijkje in de dijk

Sinds 2016 wordt er gewerkt aan de versterking van de Markermeerdijken. Het gaat om 33 kilometer dijk, van Hoorn tot Durgerdam. De werkzaamheden bieden mooie kansen om met archeologisch onderzoek de rijke historie van het gebied verder in kaart te brengen.

Op sommige plekken komt er een nieuwe of bredere dijk. Dat betekent dat je de bestaande dijk kunt afgraven om te ontdekken hoe die indertijd aangelegd is, met welke techniek en met welke materialen.

Bij onder meer Uitdam en Schardam zijn bovendien resten van dijkhuizen aangetroffen. De daar gevonden voorwerpen kunnen ons meer vertellen over het dagelijks leven van de bewoners.

Archeologisch minimuseum

De Waterwolf

Etersheim heeft een fascinerende geschiedenis. In archeologisch minimuseum De Waterwolf kom je daar nog meer over te weten. In de vitrines zie je vondsten uit Oud-Etersheim, het verdronken dorp dat nu in het Markermeer ligt. Er liggen ook voorwerpen die zijn gevonden bij de werkzaamheden voor de versterking van de Markermeer-dijken.

Met een virtuele boor kun je zelf de bodem verkennen en vondsten ontdekken. En het museum vertelt je ook over de strijd tegen de zee en het ontstaan van het polderlandschap.

De verdieping van het museum is te huur voor bijeenkomsten. Je zit er op exact NAP-niveau met een uniek uitzicht op polder en dijk.

De naam Waterwolf verwijst naar 'de monsterlijke zee' die eeuw na eeuw het laaggelegen Nederland heeft bedreigd en het land heeft opgeslokt.

De Waterwolf

ARCHEOLOGISCH
MINI MUSEUM

NAP -0,00

NAP -3,40

Op pad met Expeditie Etersheim

Veel onderwerpen waarover je in dit boekje hebt gelezen, kun je ook in het echt zien. Expeditie Etersheim wijst je de weg.

In een rondwandeling van drie kilometer kom je langs elf paaltjes. Bij elk paaltje kun je met de camera van je telefoon een code scannen. Je hoort dan een korte tekst met meer informatie en leuke weetjes over die plek.

1. De Brekermolen
2. Minimuseum de Waterwolf
3. Het oude gemaaltje
4. Het schooltje van Dik Trom
5. De dijkpaal
6. Archeologisch onderzoek
7. Het verdronken dorp Oud-Etersheim
8. De kleiput
9. Werkzaamheden Markermeerdijken
10. Aanlegsteiger traditionele zeilvaart
11. Het oude spoortje

Colofon

Tekst : Bas Holzhaus Tekst
Vormgeving : Studio Harm Hasenaar

Dit boekje is een uitgave van de Stichting Etersheimerbraak.
Zie voor meer informatie www.etersheimerbraak.nl.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar
gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming.

© 2021

Beeldverantwoording

Studio Harm Hasenaar	-	P
www.delpher.nl	-	P
www.noordhollandsarchief.nl	-	P
Gerke van de Hoef UNIT 10 fotografie	-	P
Gerda van Gijzel	-	P
ADC Maritiem / W. Waldus	-	P
Linda Verniers Steunpunt	-	P
Monumenten en Archeologie	-	P
Beeld klas met kids Dik Trom	-	P
Archeologie West Friesland	-	P
Wikipedia....	-	P

Bronnen

- De sarcofaag van het verdronken dorp Etersheim, Historische Vereniging Oosthuizen 2011.
- Verdronken cultuurlandschap in het Markermeer, Seger van den Brenk en Jan-Willem Oudhof, in Tijdschrift voor Historische Geografie.
- De sarcofaag van het verdronken middeleeuwse dorp bij Etersheim, onderzoeksrapport van ADC Maritiem.
- www.oneindignoordholland.nl.

Historische Vereniging
Oosthuizen

Adressen

Archeologisch minimuseum De Waterwolf
Etersheimerbraakweg 5 | Oosthuizen
www.etersheimerbraak.nl

Museummolen De Breek
Etersheimerbraakweg 5 | Oosthuizen
www.debreek.com

Het Schooltje van Dik Trom
Etersheim 8a | Oosthuizen
www.hetschooltjevandiktrom.nl

Met dank aan onze sponsors

Toelichting grondslagen

In dit document kunt u secties vinden die onleesbaar zijn gemaakt. Deze informatie is achterwege gelaten op basis van de Wet open overheid (Woo). De letter die hierbij is vermeld correspondeert met de bijbehorende grondslag in onderstaand overzicht.

J Art. 5.1 lid 2 sub e

Het belang van de openbaarmaking van deze informatie weegt niet op tegen het belang van de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen